

ФІЛОСОФСЬКА СКАРБНИЦЯ

Віктор Довбня

●

РАДЯНСЬКИЙ ВИХОВНИЙ ІДЕАЛ У ФІЛОСОФСЬКО-ОСВІТНІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ГРИГОРІЯ ВАЩЕНКА

Проблема формування виховного ідеалу постала перед більшовицькою партією відразу після приходу до влади, хоча кореневі засади даної концепції були теоретично обгрунтовані в працях основоположників марксизму. Цілком очевидно, що означена проблема є серцевиною радянської освітньої системи. Як і те, що відповідь на питання «Камо грядеши?» для творців СРСР лежала в площині марксистсько-ленінської ідеології. Проте монополія на істину, якою володіла в СРСР правляча партія впродовж більш ніж сімдесяти років, не давала можливості проводити продуктивні наукові дослідження, зокрема в царині філософії.

Варто зауважити, що й сьогодні філософські засади освіти і виховання, життєдіяльності і загальної культури в Україні ще недостатньо вивчені. За роки незалежності перевидано цілу низку оригінальних філософсько-освітніх праць таких українських мислителів, як М.Грушевський, Б.Грінченко, І.Огієнко, О.Русова, І.Стешенко, Г.Ващенко, А.Волошин, Я.Чепіга, І.Шраг, А.Кримський, С.Єфремов та інших. Особливе місце у цьому переліку посідає Григорій Ващенко, творчість якого, на думку автора статті, увібрала характерні риси українського національного характеру. Продовжуючи кращі традиції української філософської думки, він у 1950 році в еміграції (ФРН, Мюнхен) обгрунтовує виховний ідеал, що відповідає психічним та природним властивостям української людини.

Однак філософські основи освітньо-педагогічного вчення Г.Ващенко (і не лише його) не досліджені. Становлення нової філософії освіти в Україні актуалізує вивчення національної філософсько-педагогічної спадщини. Крім того, потрібно враховувати не тільки етнонаціональний аспект у змісті освіти, але й загальнолюдський. Тобто, реформуючи в нових політико-правових умовах систему національної освіти, слід виходити із синтезу вітчизняних і західноєвропейських філософсько-освітніх надбань. Це, на наш погляд, дасть можливість уникнути багатьох недостатньо обгрунтованих як теоретичних, методичних, так й організаційних рішень у сфері освіти, збагатить філософсько-освітню думку в Україні. Актуальність дослідження філософсько-освітнього вчення Г.Ващенко, яке слугує методологічною базою його педагогіки, полягає в тому, що це може сприяти розв'язанню світоглядних і методичних питань нинішньої реформи освіти в Україні, обгрунтуванню сучасного українського ідеалу людини.

Метою цієї статті є аналіз основних принципів радянського виховного ідеалу як витвору більшовицької партії в контексті філософсько-освітнього вчення Г.Ващенко.

Пригадаймо, головною метою РСДРП(б)-КПРС була побудова комунізму. Будівництво комуністичного суспільства в СРСР, на думку його теоретиків і практиків, неможливе без відповідного комуністичного виховання широких народних мас і насамперед молоді. В основу комуністичного виховання було покладено комуністичну мораль, яка в свою чергу базувалася на положенні про класову боротьбу.

Більшовицькі вожді добре розуміли, що саме освіта і наука найбільш здатні

генерувати нові суспільні цінності й ідеали. Тому прагнули створити таку систему навчальних закладів, які б могли максимально продукувати моральний, фізичний, інтелектуальний потенціал. Але будуючи унітарну державу на уламках Російської імперії, більшовики не могли не враховувати національного чинника.

Більшовики-ленінці змушені були зважати на полікультурність народів, що входили до складу СРСР, відмінності в їх традиціях, стилі життя. Крім того, відповідно до марксистської доктрини про необхідність виховання пролетарського інтернаціоналізму та на основі закономірного зростання в умовах унітарної держави контактів, взаємозв'язків між націями здійснювалася політика псевдо гармонійного забезпечення особистісного, національного й інтернаціонального. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що протистояли таким тенденціям у радянських республіках було надзвичайно важко через відсутність національно орієнтованих систем освіти, в тому числі і в Україні.

Поділяючи точку зору вітчизняного вченого Г.Філіпчука про те, що наявність чи відсутність національної освітньої системи залежить від ступеня державницького розвитку народів¹, варто нагадати думку, висловлену видатним українським педагогом-філософом К.Ушинським. Останній вважав найважливішим чинником наявність у всіх великих народів власної національної системи освіти, яка сповідує особливий ідеал людини, народного духу і прагнення².

Річ про те, що виховний ідеал Г.Ващенка суголосний ідеям, які в цьому питанні висловив К.Ушинський. Констатуємо це в даному разі без додаткових аргументів, підкреслимо, що Г.Ващенко, по суті, був послідовником К.Ушинського. У його творах переплітаються і перетинаються філософсько-педагогічні тенденції української культури минулих століть, зокрема, доби Київської Русі, козацького виховання, ідеї Г.Сковороди, П.Юркевича.

Будучи видатним українським педагогом ХХ ст., Г.Ващенко виявив значну «українську буржуазну націоналістичну вченість», яка не подобалася радянським апологетам і зумовлювала невизнання на Батьківщині. Неувагу радянських науковців до творчості Г.Ващенка можна пояснити також амбітно-імперським ставленням до української інтелігенції в еміграції. Річ у тім, що Г.Ващенко, спираючись на християнські та національні цінності, що знайшли своє втілення в українському виховному ідеалі: служіння Богові й Україні, не вписувався в контекст радянського виховного ідеалу: служіння вождям і комуністичній партії.

Аналіз філософсько-освітніх роздумів Г.Ващенка показує, що радянську політику в сфері освіти він розглядав не як діалектику особистісного, національного й загальнолюдського, а як апологетику, спрямовану на побудову бездуховної деспотичної державності, розриву національно-державної суті. Такий підхід є, на нашу думку, важливою методологічною основою для справжнього розуміння змісту радянської системи освіти. Нові політичні, економічні, соціальні відносини в СРСР вимагали концептуальних, структурних, організаційно-психологічних змін у змісті освіти і виховання. Освіта стає знаряддям партійного впливу й викорінення національного.

Дух монархізму, ортодоксальної релігійності, великоросійського шовінізму, що визначали зміст навчання й виховання в закладах освіти на території України, які входили до складу Російської імперії, змінює вождизм, войовничий атеїзм та так званий радянський патріотизм. Це насамперед досягалось через тоталітарний режим, який давав можливість насаджувати марксистсько-ленінські стереотипи в усіх сферах духовного й матеріального життя, через вивчення історії, географії СРСР, «Короткого курсу історії ВКП(б)», «Історії КПРС» тощо. Російська мова стає обов'язковою для вивчення в усіх навчальних закладах на всій території Радянського Союзу. Освітня доктрина СРСР, формально визнаючи право націй на національне виховання, по суті ігнорувала національно-культурні потреби народів, що проживали на його території, формувала з молоді покірне знаряддя в руках комуністичної партії.

Автори радянської освітньої системи основне завдання школи вбачали в підготовці борців за комунізм, або, іншими словами, молодь розглядалася комуністичною партією як засіб для досягнення поставленої мети. Виходячи з такого розуміння завдань комуністичного виховання та вчення про класову боротьбу і комуністичну мораль, на думку Г.Ващенка, й формуються основні принципи радянського виховного ідеалу.

Тут слід підкреслити, що Г.Ващенко виходив з того, що духовне начало на перший план може поставити лише високоосвічена людина. Проте марксизм-ленінізм тлумачився

в СРСР як єдино правильне вчення. У цьому зв'язку цілком логічно постає питання: чи є марксизм-ленінізм ученням? Так, без сумніву, це вчення, але догматичне вчення. Більшовики, відкинувши ідею Бога, фактично замінили її привидом комунізму, тобто своєрідною релігією. Оскільки релігія неможлива без віри у церковні догмати, остільки комунізм неможливий без віри у догмати марксизму.

Отже, комуністичний імператив вимагав безумовної вірності марксизму-ленінізму. Це один із основоположних принципів радянського виховного ідеалу.

Принципом філософії освіти, що лежав у основі радянського виховного ідеалу була й непримиренна ворожість до інших ідеологій. Характерно, що приклад непохитної антипатії до будь-яких ідеологічних противників показував сам В.Ульянов-Ленін. У ході критики поглядів В.Леніна Г.Ващенко висловлює цікаву думку про те, що Й.Сталін високо цінував таку ленінську рису, як уміння збезчестити своїх ворогів якою завгодно лайкою. Підставою для такого висновку слугувала, на думку Г.Ващенко, полеміка В.Леніна з народниками та іншими інакомислячими. Маючи на увазі цю рису В.Леніна, вважає Г.Ващенко, Й.Сталін, «будучи ще лютішим і жорстокішим, ніж В.Ленін, в полеміці, принаймні щодо форми, виявляє більше стриманості»³. Але при цьому рішуче заявляє, що «ворожість і нетерпимість до інших ідеологій завжди була властива більшовикам»⁴.

Можна загалом твердити про те, що особливо велику нетерпимість більшовики виявляли до релігії у цілому, і християнства зокрема. Впродовж сімдесяти років у радянському суспільстві наполегливо насаджувалася атеїстична ідеологія, спрямована на активну боротьбу з релігією як пережитком, що заважає побудові комунізму. Повторюючи вслід за К.Марксом, що релігія є опіум для народу, В.Ленін називає її «духовною сивухою», закликаючи до боротьби за звільнення від «середньовічної плісняви»⁵.

Якщо розглядати становище церкви у радянському суспільстві з точки зору права, то вона, з одного боку, була відокремлена від держави, а з іншого, - знаходилася фактично в опозиції до держави. Політичний диктат сильної, централізованої, світської держави визначав підлеглу й апологетичну роль церкви. Але треба при цьому визнати, що, коли радянська влада слабнула, наприклад у роки війни, то роль церкви, навпаки, зростала. Так, відомо, що під час Другої світової війни комуністична партія послабила свій тиск на церкву. Проте це був, за словами Г.Ващенко, «тільки підступний політичний маневр»⁶. Сукупність заходів радянської влади щодо церкви показує, що компартія завжди залишалася ворожою до релігії. Це давало підстави Г.Ващенко стверджувати, що «войовничий атеїзм є одна з основних рис більшовицького виховного ідеалу»⁷.

Виходячи з вищесказаного, стає зрозумілим, чому принципово важливим для освітнього процесу було виховання у молодого покоління внутрішньої потреби найактивнішої боротьби з ідеологічними противниками. Цілком очевидно, що, незважаючи на всю специфічність радянського буття того часу, у надрах марксистсько-ленінського світогляду поступово зароджуються спочатку порівняно слабкі, але все ж уявлення про особисту гідність і значущість людини. Однак розвиток політичних процесів у СРСР свідчив, що компартія, посівши панівне становище у суспільстві, нещадно розправлялася з будь-якими проявами демократії. Репресивні тенденції, починаючи з червоного терору, включаючи голодомори, політичні репресії 20-30-40-50-х років, і, закінчуючи ДКНС, були достатньо сильними, щоб у свідомості декількох поколінь радянських людей виникло виразне почуття страху тільки за висловлення точки зору, котра суперечила офіційній.

Водночас виховані у несвободі молоді люди часто були готові віддати життя за радянську Батьківщину, за радянські ідеали. Тому, оцінюючи вплив марксистсько-ленінської ідеології на виховання молоді в радянському суспільстві, в тому числі на становлення виховного ідеалу, треба мати на увазі загальний антидемократичний характер суспільно-політичного устрою СРСР, який сприяв орієнтації на хибні ідеали.

Принциповою для радянського виховного ідеалу була також безумовна відданість комуністичній партії та її керівникам. Це положення Г.Ващенко виводить із тоталітарного характеру радянської держави й комуністичної моралі, що відображала інтереси правлячої партії. Такий підхід спирався на загальне розуміння українським просвітником природи комуністичного суспільства, де людина була лише «гвинтиком» величезного державного механізму. Це, зокрема, призвело до того, що дехто з радянських учених у своїх творчих інтенціях заявив, що «одиниця - нуль» і побажав «залитися» з

багатомільйонним «Ми».

На жаль, усвідомлення того, що відбувалося в СРСР, приходило не відразу, оскільки вимагало певного історичного досвіду і подолання марксистсько-ленінських ілюзій, що отримали розповсюдження в значних прошарках населення Союзу, у тому числі й України. До речі, це певною мірою стосується й Г.Ващенка, перший період наукової діяльності якого проходив у Радянському Союзі, де він намагався реалізувати себе як творча особистість, але був звинувачений в «українському буржуазному націоналізмі» і вимушений емігрувати до Німеччини.

Цілком очевидно, що розповсюдженню радянських стереотипів сприяла діяльність більшовицької партії, котра була спрямована на викорінення історичної пам'яті українського народу, зокрема про козацькі вольності і відповідні ціннісні ідеали. Як слушно стверджує О.Корх, «комуністичний режим протягом усього свого існування проводив справжній геноцид проти будь-яких проявів індивідуального «свавілля» і незалежності і, водночас, усвідомлену селекцію особистості конформіста, яка постійно озирається на смаки, інтереси, ідеали партійно-державної еліти, що лицемірно виступає то від особи «найреволюційнішого класу», то від імені «всього прогресивного людства»⁸.

Розмірковуючи у цьому напрямку, Г. Ващенко знаходить глибинні пласти масової підтримки трудящими політики КПРС. На виховання широких народних мас з метою цілковитої відданості комуністичній партії була зорієнтована вся радянська система освіти, методологічну базу якої утворював марксизм-ленінізм. Це давало підстави деяким радянським педагогам твердити, що «марксист-педагог перебуває у виключно сприятливих умовах щодо розробки методичних проблем, бо Маркс, Енгельс, Ленін і Сталін не тільки дали блискучі зразки соціологічного аналізу, а й розробили загальну методологію суспільних наук. Тому для педагога нема потреби відкривати діалектику розвитку суспільства. Основні закони цієї діалектики відкриті Марксом і Леніним»⁹.

Говорячи про передумови формування ідеї відданості компартії та її вождям, слід брати до уваги й те, що «більшовики не задовольняються тільки лояльністю громадян і виконанням наказів влади. Вони намагаються оволодіти психологією населення й переробити її на свій лад, виховати людей, душею і тілом відданих комуністичній партії»¹⁰. У цьому зв'язку значаюче, що більшовики-ленінці досить негативно оцінювали психологію селянства і вчительства, котрі, за їх твердженнями, залишили в собі багато рис, властивих буржуазному суспільству. Роздвоєність психології, зокрема селянина, вони пояснювали тим, що він має в приватній власності землю. Приватна ж власність, згідно з марксистською доктриною, породжує дрібнобуржуазну психологію, яка не узгоджується з комуністичною мораллю, що спиралася не на індивідуальне, а колективістське начало. Тому необхідною умовою будівництва соціалізму є знищення приватної власності, в тому числі й на землю.

Аналіз радянського буття 1917-1921 років показує, що це був час суцільної нестабільності, «війни всіх проти всіх». Така ситуація породила у людині тотальне відчуття розпачу і страху і, водночас, нестерпне бажання позбутися їх, знайти душевний спокій, наведення елементарного порядку, гарантування безпеки. Вожді компартії, скориставшись міжнародним становищем і внутрішньою ситуацією в країні, обгрунтовують ідею диктатури пролетаріату як сильної необмеженої влади партійної номенклатури, яка здатна забезпечити будівництво нового суспільства і громадський порядок. Така партійно-державна влада, використовуючи деспотичні методи, істотно обмежувала права і свободи цілих верств суспільства, а у разі потреби й знищувала їх, забезпечуючи перехід від війни до миру, порядку і стабільності. Засобом досягнення поставленої мети виступала дисципліна, причому «не тільки сувора, а неймовірно жорстока»¹¹.

Слід при цьому зазначити, що Г.Ващенко принцип більшовицької дисципліни виводить із самої природи компартії. «Вчення більшовиків про комуністичну партію як авангард в класовій боротьбі пролетаріату за всесвітню революцію, - пише він, - є основою вчення про більшовицьку дисципліну»¹⁰. Разом з тим важливою в плані обгрунтування принципу радянської дисципліни, безумовно, є думка Г. Ващенка про її складові: партійну, військову та трудову дисципліну. Мова йде про те, що вожді партії забезпечували собі привілейоване становище завдяки дисципліні як усередині партії, спираючись на норму демократичного централізму, що фактично унеможлилював опозиційність, так і в суспільстві, де мірою всіх речей виступала не людина, а жорстока трудова й військова дисципліна.

Розуміння Г. Ващенко радянської дисципліни, як «дисципліни рабства», означало для нього, на нашу думку, й те, що соціалізм не має перспектив. Безперспективність соціалізму, за логікою Г. Ващенка, полягає, зокрема, в тому, що він ґрунтується на

«дисципліні казарми» і нехтує особистою свободою, що суперечить природній сутності людини. Тут думки Г.Вашенка співзвучні з поглядами іншого видатного українського вченого В. Вернадського, який виходив з того, що «держава існує для громадян, а не громадяни для держави»¹³. Важливо також урахувати, що свою працю «Виховний ідеал» Г. Вашенко написав у 1950 році. Це був час, коли радянська держава, що трималася на «дисципліні рабства», котре в свою чергу базувалося на почутті страху перед жорстокою карою, справді являла собою «великий концентраційний табір». Тому не випадково, що люди, які покинули СРСР, не бажали ні за яких обставин повернутись «на батьківщину».

Тепер щодо принципу радянського патріотизму. Як відомо, «Маніфест Комуністичної партії» містить положення про те, що «пролетарі не мають своєї батьківщини». Розмірковуючи над цим положенням, Г. Вашенко робить висновок, що «комуністична партія є партія інтернаціональна»¹⁴. Звичайно, подібні твердження для більшовиків вельми ситуативні, що засвідчує їх тактика у період до і після жовтневої революції. Борючись за владу, більшовики використовували гасло інтернаціоналізму. Пізніше, здобувши владу, вони починають відходити від засад інтернаціоналізму і переходити на позиції радянського патріотизму. При цьому радянський патріотизм інтерпретується Г. Вашенком, як московський імперіалізм.

Наслідком таких політичних метаморфоз є ствердження думки радянських ідеологів про те, що після жовтневої революції всесвітній пролетаріат набув собі батьківщину, якою є СРСР. Через це російський пролетаріат стає авангардом світового пролетаріату. Із такої методологічної настанови цілком логічно випливає наступне. Оскільки досягти політичної мети, пов'язаної із всесвітньою соціалістичною революцією, не вдалося, більшовики будь-яким чином, у тому числі шляхом агресії, зокрема проти України, будують Радянський Союз в межах царської Росії. Наділяючи себе все більшими повноваженнями, вони душать будь-які спроби поневолених народів створити власні національні держави. Але остаточного сповзання більшовиків на позиції російського імперіалізму не відбулося.

За логікою Г.Вашенка, це пояснюється двома причинами. По-перше, стало зрозумілим, що серед поневолених народів ще сильні прагнення до самостійного національного життя. Тому відкритий московський націоналізм міг призвести до повстання цих народів, що в свою чергу могло спричинити падіння радянської влади, котра ще достатнім чином не зміцніла. Усвідомлення цієї загрози знайшло відображення в появі ідеї національної самостійності. Вона полегшувала більшовикам боротьбу з місцевою буржуазією і давала можливість пізніше «прибрати їх до своїх рук».

По-друге, більшовики прагнули вловити національно-психологічні тенденції поневолених народів під час іноземної інтервенції. Усвідомлюючи, що людина в умовах агресії думає, як всі, прагне, як всі, вірить, як всі, діє, як всі, більшовики намагалися перебороти найменші симпатії до минулого Росії. У ситуації масового нівелювання та деперсоналізації, вони очорнювали майже все, що було в дореволюційній Росії. Виняток становило лише те, що пов'язувалося із підготовкою до жовтневої революції. Решта все ганьбилось і піддавалось нищівній критиці. На цьому тлі виникає і поширюється негативістська ідея не тільки щодо соціально-економічного устрою Росії, а й російських письменників, науковців, військових тощо. Влада, використовуючи залежний від неї інформаційний ресурс, оголосила війну пролетаріату проти всіх «прислужників» російської буржуазії й дворянства, до яких зарахували навіть видатних російських письменників - О.Пушкіна, М.Лермонтова, І.Тургенева, Л.Толстого та інших. Катами царської влади постали ушлюблені російські полководці такі, як О.Суворов і М.Кутузов.

Згубність такого підходу з часом стає очевидною не тільки для вождів більшовицької партії, а й рядових членів. Тому поступово ставлення більшовиків до минулого Росії змінюється. Ідея інтернаціоналізму, за переконанням Г.Вашенка, трансформується в ідею російського шовінізму. Відповідно до цієї ідеї все, що сприяло зміцненню Росії й захищало її від іноземних держав, тепер розглядається як прогресивне. Внаслідок цього «прогресивними» діячами постають як Олександр Невський - зять хана Золотої Орди, що розгромив тевтонців, так і Петро I, що закатавав десятки тисяч українців, Катерина II, що знищила залишки державності в Україні. «Сівачами прогресивних ідей» стають О. Пушкін, М. Лермонтов, Л. Толстой, І. Гончаров та інші класики російської літератури. О. Суворов і М. Кутузов зображуються, як великі військові герої.

Принцип радянського патріотизму, таким чином, стає все виразнішим форм, як вважає Г. Вашенко, особливо під час Другої світової війни та після її закінчення, тобто за життя Й. Сталіна. Появу таких суджень просвітник пов'яже з рядом факторів, а саме: оголошення війни з німцями «вітчизняною»; заяви Й. Сталіна про те, що перемогу

над німцями одержав «доблестный российский народ»; одстоювання думки, що російський народ не лише визволив людство від фашизму, а й посідає перше місце в світі у галузі науки, техніки, культури¹⁵.

В основі цих та інших ідеологем, на наш погляд, лежала хибна ідея про історичну перевагу соціалізму над капіталізмом. Розвиваючи ідею «прогресивної ролі соціалізму», було реанімовано тезу В.Леніна про «гнилий» Захід, який швидко загніває і розкладається. Тому в масовій свідомості нав'язувалася думка, що немає ніякого сенсу наслідувати чужинців.

Апогеєм «творчого» розвитку марксизму-ленінізму можна вважати проголошення ідеї про становлення « нової історичної спільності - радянський народ ». Виходячи з такої настанови та спираючись на гасло « культура національна за формою й соціалістична за змістом », комуністичний режим фактично душив розвиток національних культур, будь-яких проявів національної свідомості і насамперед української, здійснював русифікацію народів СРСР. Отже, аналізуючи зміст принципу радянського патріотизму, можна припустити, що він, з точки зору Г. Ващенко, був одним із визначальних, системоутворюючих факторів радянського виховного ідеалу.

Таким чином, для радянського виховного ідеалу загалом характерними були такі принципи, які знаходили своє втілення в освітній політиці КПРС: безсумнівна вірність ідеям марксизму-ленінізму; безкомпромісна антипатія до інших світоглядів; найжорстокіша боротьба з ідеологічними противниками; беззастережна відданість комуністичній партії та її вождям; більшовицька дисципліна; радянський патріотизм. Виявивши основні принципи радянського виховного ідеалу, стає можливим з'ясувати, чи притаманна аналогічна світоглядна настанова українському ідеалу людини, і якщо ні, то в якій мірі та формі. Постановка такого питання зовсім не випадкова. Адже сьогодні характерні риси українського ідеалу людини частіше просто постулюються, вважаються очевидними, а не виводяться з емпіричного історико-культурного матеріалу і не обґрунтовуються ним.

Аналіз принципів радянського виховного ідеалу в інтерпретаційному просторі філософсько-освітнього вчення Г. Ващенко дозволяє зробити висновок, що базу цього ідеалу утворювала антирелігійна ідеалістична система цінностей, першоосновою якої була віра в можливість побудови суспільства загального благоденства - комунізму. Характерно, що віра в цей ідеал поєднувалася з тотальним наглядом за людиною, що ґрунтувався на антигуманній педагогіці (наглядачі - батьки, піонервожата, комсорг, партгрупорг, міліціонер, співробітник КДБ). Виховання людини протягом десятиліть в умовах тоталітарного режиму, постійного примусу і страху призвело до становлення « homo soveticus », істоти закомплексованої, безініціативної, байдужої, нездатної забезпечити свої життєві потреби. Звідси відсутність в абсолютній більшості радянських людей здатності до творчої праці, що є головною передумовою поступу суспільства. В результаті все це зумовило застій, стагнацію радянського суспільства і, врешті-решт, його крах.

Дослідження принципів радянського виховного ідеалу, зокрема в контексті філософсько-освітнього вчення Г. Ващенко, ретельне й неупереджене зіставлення їх із кращими вітчизняними й зарубіжними зразками дає можливість змістовніше обґрунтовувати сучасний український ідеал людини. Подальші розробки цієї проблеми вбачаються досить продуктивними.

Джерела та література:

1. Філіпчук Г. Г. Філософія розвитку освіти України та ідеал суспільного буття // Філософія освіти XXI століття: проблеми і перспективи: Методол. семінар, 22 листоп. 2000 р. Зб. наук. праць. Вип. 3. - К.: Знання, 2000. - С. 65.
2. Ушинський К. Д. Про народність у громадському вихованні // Твори: В 6 т. - К.: Рад. школа, 1954. - Т. 1. - С. 84.
3. Ващенко Г. Виховний ідеал. - Полтава: Ред. газ. «Полтавський вісник», 1994. - С. 20.
4. Там само.
5. Ленін В. І. Соціалізм і релігія // Повн. збір. творів. Пер. з 5-го рос. вид. - К.: В-во політичної літератури України, 1970. - Т. 12. - С. 132.
6. Ващенко Г. Виховний ідеал. - С. 21.
7. Там само.
8. Корх О. Індивідуалістична традиція у західній та вітчизняній філософській думці. - Дніпропетровськ: Академія митної служби України, 2000. - С. 149-150.
9. Цит. за: Ващенко Г. Виховний ідеал. - С. 23.
10. Ващенко Г. Виховний ідеал. - С. 22.
11. Там само. - С. 24.
12. Там само. - С. 23.
13. Вернадский В. И. Основую жизни - искания истины // Новый мир. - 1988.- № 3. - С. 226-227.
14. Ващенко Г. Виховний ідеал. - С. 25.
15. Там само. - С. 26.